

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo

Том / Volume XXIV (2016),
Книжка / Issue 1

КРИТИКА, РЕЦЕНЗИИ, КНИГОПИС / CRITIQUE, REVIEWS, BIBLIOGRAPHY

	<p>Списание ЕПОХИ Издание на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“</p> <p>Journal EPOCHI [EPOCHS] Edition of the Department of History of St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo</p>		<p>Том / Volume XXIV (2016), Книжка / Issue 1</p>
---	---	--	---

Олег АЛЕКСАНДРОВ / Oleg ALEKSANDROV

ОТЗИВ / REVIEW OF:

**[Иван ХРИСТОВ, Сергей ТОРБАТОВ,
Биляна ИВАНОВА, Стилиян ИВАНОВ, Лазар НИНОВ.
Светилище на Тракийския конник край Состра]¹**

**HRISTOV, I., TORBATOV, S.,
IVANOVA, B., IVANOV, S., NINOV, L.
The sanctuary of the Thracian horseman by Sostra**

През 2013 г. излезе от печат изследване, посветено на материалите от светилището на тракийския конник, намиращо се в близост до римския военен лагер Состра. Авторският колектив е в състав Иван Христов („Предговор“; „История на проучванията“; „Разположение и културно-историческа среда“; „Планировка“; „Стратиграфия и параметри на сондажите“), Биляна Иванова („Вотивна пластика“), Сергей Торбатов („Надписи“; „Монети“; „Дребни находки“), Стилиян Иванов („Керамичен комплекс“) и Лазар Нинов („Животински кости от светилището“). Още при изброяване на авторите и частите от книгата, по която са работили, прави силно (и то много добро) впечатление, от една страна, изследователският екип, съставен от утвърдени или утвърждаващи се български специалисти, а от друга – структурирането на самото издание, позволяващо постепенно да се проследят етапите на проучване, запазената архитектура, стратиграфията на обекта, както и всички находки, открити по време на работата.

Длъжни сме още в началото да подчертаем два много важни факта, които придават особено значение на самото издание: първият е, че светилището е проучено чрез археологически разкопки през 2012 г., т.е. неговата публикация идва само година след теренната работа, което от своя страна може да бъде за пример сред цялата колегия. В действителност още в предговора на изданието е посочено, че изчерпателната публикация на резултатите и тяхната научна интерпретация е възможна благодарение на цялостното проучване на обекта, а оттам определянето на неговата датировка и планировка; вторият важен факт за самата публикация е, че тя е пълна билингва на български и английски език, което прави информацията в нея достъпна до всички, интересувачи се от тази проблематика.

Важно място в своевременното обнародване на резултатите от проучванията без съмнение имат научният ръководител на археологическите проучвания – доц. д-р И. Христов и неговите заместници – Б. Иванова и Ст. Иванов, както и научният консултант и редактор на самото издание – доц. д-р С. Торбатов. По отношение кратките срокове на издаване вероятно принос имат и отбелязаните автори на карти и чертежи, художник и особено преводачи от български на английски език, към които обаче по-долу ще отправим някои критики.

В следващите редове ще си позволим да изтъкнем както безспорните качества, така и някои слабости на разглеждания труд. Първите няколко глави от него са посветени на кратките, но интензивни проучвания на обекта. Още в самото начало (**Глава I**) е достатъчно добре аргументирана нуждата от

¹ Издателство UNICART (2013 г.). Авторски колектив, 264 с.

методическо теренно изследване чрез археологически разкопки. Многобройният материал и опасността от иманярски набези първоначално провокира осъществяването на геофизично проучване в района на предполагаемото светилище. Във всички случаи трябва да отличим тази предварителна подготовка на екипа за предстоящата теренна работа, която в повечето случаи дава доста добри насоки, особено при използване на един от най-предпочитаните към момента и то в световен мащаб геомагнитни методи.

В конкретния случай интерпретацията на получените от геомагнитните измервания резултати не получава своето потвърждение от последващите разкопки, поради което теренното изследване продължава с последователното залагане на общо 22 сондажа. Големият брой сондажи е предпоставен от необходимостта да се установят пространствените параметри на проучвания обект и същевременно да се проучи вътрешността на светилището. Археологическите проучвания потвърждават интензивната иманярска намеса и почти пълното разрушаване в суперструкция на съществувалата в миналото архитектура. Въпреки тези затрудняващи работата характеристики, научният екип успява да проследи цялостната планировка на светилището на Тракийския бог-конник край Состра.

Преди излагане на данните от теренната работа правилно е обърнато специално внимание на разположението на самото светилище и културно-историческа среда, в която то е разположено (**Глава II**). Култовото място се намира само на 750 м северно от кастела Состра, в близост до голямо антично селище (*vicus*). Коректно е отбелязано, че военният лагер всъщност се явява център на крайпътна селищна агломерация, в чийто център се намира. На площ от около 4 кв. км тя включва общо няколко селища, плосък некропол и такъв с надгробни могили, раннохристиянска базилика и гробници. Посочените обекти се датират най-общо към средата на II – края на V в. Именно в тази епоха съществува и тракийското светилище. Намиращо се на изток от реката, то е свързано с ядрото на селищната агломерация – кастелът Состра, чрез дървен мост, позволяващ преминаването през реката. В действителност през моста над р. Осъм е преминавал и пътят, идващ от Мелта и достигащ Состра, който е част от важната във военно-стратегическо значение пътна артерия между Ескуси Филипополис. Това наблюдение позволява на научния екип да направи важната констатация, че светилището на Тракийския конник край Состра е с ясно изразен крайпътен характер.

Самата планировка е изложена в **Глава III**. Изследователският екип е проучил малък едно-пространствен храм, свързан с него ограден двор с два жертвеника (във формата на кръгли наземни огнища) и обширна павирана площадка, намираща се северно от жертвениците, предназначена за депониране на вотивните дарове. Проучвателите предполагат съществуването и на други помещения, но не и на околостенен зид, който да огражда целия комплекс (с. 32, обр. 12). Близки негови паралели са открити в светилищата на Тракийския конник край Велико Търново, Стрелча и Трявна (с. 40 – 42). Важно наблюдение е липсата на ясно маркиране на сакралното пространство, което по принцип е характерно за тракийските извънградски култови обекти. Оттук и констатацията, че култовото място е съобразено с близко преминаващия античен път, което го характеризира като крайпътно светилище. Авторите на изследването дават редица примери за подобни крайпътни светилища от римската епоха (с. 30 – 31). За съжаление, много малка част от тях остават проучени по археологически път.

В **Глава IV** е проследена стратиграфията на обекта, като това е направено за всички извършени сондажи. На пръв поглед изложението прилича на текст от задължителната археологическа документация във връзка с отчет и в този смисъл изглежда малко „тежък“, но именно в своята подробност може да бъде много полезен. Към него е приложена пълна графична документация за всеки сондаж. Като цяло може да се отчете, че е регистриран изключително тънък културен пласт, достигащ само на определени места до 0,60 м в дълбочина. За съжаление, в резултат на интензивната иманярска намеса и дългогодишна земеделска работа, находките в него са откривани без ясна стратиграфска позиция и най-общо са датирани в периода II – IV в. Именно в прецизното анализиране на находките се съдържат едни от най-големите достойнства на публикацията. На тях са посветени следващите глави от изследването (Глави V – IX).

По наше мнение **Глава V** представлява ядрото на коментиранията публикация и не случайно заема съществен дял в нея (с. 67 – 118). На това място е подложена на детайлен анализ вотивната пластика от светилището. Тя се състои от общо 94 фрагмента, придобити в хода на проучванията или случайно открити в предходни години. От тях изцяло запазени са само 4 оброчни плочки. Включени са и 5 релефа, произхождащи от същото място, които към момента принадлежат на частни колекции и други 5, които са публикувани в предишни години. Към вотивната пластика са прибавени и 5 фрагмента от статуарни групи.

Обработката на материала показва, че оброчните релефи са изработени от мрамор с бял или сиво-бял цвят (в някои случаи с жълтеникави оттенъци). Вотивните плочки са четвъртити, като в

повечето случаи са леко трапецовидни (широката основа на трапеца е в долната част на плочката). На повечето от запазените паметници горната рамка е заоблена, полукръгла профилирана или дъговидна. Страничните рамки са тънки, а долната – широка. При някои от плочките е регистрирана квадратна или правоъгълна форма, с дъговидно извита горна рамка.

Релефите от светилището са посветени на Тракийския конник. В един от тях е синкретизиран с Аполон, което е видно от посветителния надпис (този вид синкретизация е твърде интересна за района около Состра, тъй като е много по-характерна за източните части на тракийските земи). При характеристиката на материала са използвани типологичните групи, предложени от В. Хофилер и възприети от Г. Кацаров. Запазените оброчни плочки са позволили на автора на тази част – Б. Иванова, да интерпретира иконографските видове, а в някои случаи подвидове по класификацията на Д. Ботева. Към анализа е приложена и типологията на Т. Стоянов по отношение на женските фигури, предпочетена пред типологията, изготвена от М. Оперман. Обръщаме внимание, че изборът на класификационни схеми и типологични групи не е случаен, а се предхожда в изложението от кратък историографски преглед на проблема и то в неговото хронологично развитие, започвайки още от въвеждането (от страна на А. Dumont) на наименованието *Тракийски конник* като *terminus technicus* (с. 70 – 71).

Последователно е обърнато внимание на иконографията на плочките от Тип А (Конник в спокоен ход надясно или неподвижен), Тип В (Конник по време на лов), Тип С (Конник, завръщаш се от лов) и на нехарактерните фрагменти. Констатирана е като цяло доминацията на иконографската схема, при която Конникът е изобразен по време на лов (Тип В). Във всички основни типологически групи е извършен прецизен анализ на иконографията и стила на изработка както на основните фигури – конникът и конят, така и на останалите образи от иконографската схема – дървото, олтарът, кучето, дивечът и др. Прави много добро впечатление, че е отделено специално място на женските изображения (в някои случаи в съчетание с аколит) (с. 72 – 73).

Направени са съществени обобщения по отношение на вотивната пластика (с. 82 – 85). Забелязано е, че при плочките от Тип А, на които Тракийският конник е неподвижен или в спокоен ход надясно, няма допълнителни животински изображения. При най-многобройните плочки от Тип В, на които Конникът е представен в галоп надясно, е характерно присъствието на животински образи. Най-често е изобразявано куче, като спътник на ездача, в бяг надясно, а в един случай и захапало глиган. От своя страна глиганът е най-често изобразяваното животно, обект на лов. Аколитът е чест спътник на Конника. Появата му са отнася най-общо към II в., а към края на II – началото на III в. се разпространява и иконографската схема на аколит с две женски фигури. По това време се разпространява и иконографският тип на Конника, който се връща от лов и носи убито животно. Сред плочките от светилището и сред фрагментите от вотивна пластика не се регистрира популярният иконографски тип, представящ Тракийския конник с вдигната нагоре дясна ръка в жест *benedictio latina*.

Всички наблюдения относно вотивната пластика от Состра са изложени на фона на общите тенденции в иконографията на Тракийския конник, протичащи между Дунав и Родопите, което прави заключенията още по-ценни.

Тази част от публикацията завършва с Каталог (с. 86 – 117). Каталогът съдържа информация за всеки отделен паметник: вид, форма, материал, размери, описание на сцената, място на откриване, полеви инвентарен номер и снимка. Считаме, че отделянето и представянето на паметниците в отделна каталожна част (по подобен начин са разгледани и останалите находки в следващите глави) е най-правилният подход към коректно анализиране на материала, отделяйки по такъв начин обективно запазените данни от субективната интерпретация.

Следващата **VI Глава** е посветена изцяло на запазените върху оброчната пластика надписи. Предмет на анализ са общо 10 запазени части от гръцки и латински надписи. Анализът на епиграфския материал допринася съществено за доизясняване аспектите на почитания в светилището край Состра култ.

Върху четири от надписите е запазено името на божеството. В три от тях Тракийският конник е наречен най-общо Херос в различни варианти (*Ἥρως*, *Ἥρων*, *Ero*). В един от надписите е споменат в синкретизация с Аполон и то с интересната и незасвидетелствана досега форма – *Ἐρων*. Засвидетелствани са и епитетите *κύριος* и *deus*.

В шест от надписите са запазени имената на посветителите. Откриват се римските гентилни имена – *Aelius*, *Ἰούλιος* и *Αὔρηλιος*. Вероятните тракийски имена, достигнали до нас фрагментарно – *Θεῖρ[—]* и *[—]απτινίς/Απτινίς*. Според проучвателите зад всички тези случаи стоят жители с местен произход. Като местен е определен и носителят на римските *tria nomina* – *P. Licinus Romanus*, а подобна възможност е предположена и за носещия гръцкото име *Μύλωνος*. Напълно сме съгласни, че

във всички разгледани случаи тракийският произход на посветителите е твърде възможен. Това важи включително за *P. Licinus Romanus*, зад който най-вероятно стои романизиран тракиец. Смущава ни единствено използваното в процеса на анализа определение „*етнически римлянин*“ (с. 133). Подобно съчетание според нас е на практика невъзможно. „*Римлянин*“ особено за епохата на Принципата може да бъде само културно, но не и етническо определение. Що се касае особено за времето на издигане на конкретния паметник „*римляни*“ са всички жители на империята. Очевидно е, че в разглеждания случай авторите имат предвид италиейски произход на посветителя, каквато възможност съвсем обективно и категорично е отхвърлена. Считаме също, че използването на фрази като „*широките народни маси*“ (с. 68) стои някак неактуално и малко архаично.

Що се касае за социалната и професионална характеристика на посветителите, данните са много малко. Само в един от надписите става ясно, че посветителят е *miles* от *cohors I Cisipadensium*, която е на лагер в Состра някъде в хронологическите граници от 198 г. до 254 – 255 г. За съжаление нямаме други преки данни за този интересен проблем. Основна причина за това е малкият брой запазени епиграфски паметници. Причината за малобройността им са комплексни, като отчасти се дължат на ниския социален произход на посветителите.

Малко са и надписите, даващи относително сигурни хронологически данни. Два паметника позволяват прецизация на тяхната датировка – единият е отнесен към първата половина на III в., а другият към третата четвърт на същия век и на практика представлява най-късното епиграфско свидетелство от светилището. От друга страна, най-ранният надпис е отнесен в самия край на II в. или началото на III. Мнозинството от останалите надписи са датирани най-общо в първата половина на III в.

Заради фрагментарността на епиграфските сведения и заради появата за първи път на няколко интересни форми (създадени в резултат на латинско езиково влияние върху надписите на гръцки език – виж № 6, а вероятно и № 4), при нашия преглед бяхме особено внимателни и всеки път търсехме справка с представените към каталожната част образци на оброчния материал. В тази връзка ще отбележим и една малка неточност, която до известна степен забави този процес: позоваванията към каталожните номера отговарят на действителните, но не и препратките към образите – те изобщо не съвпадат. Най-вероятно това разминаване се дължи на факта, че авторът на частта за надписите – С. Торбатов е ползвал работен и неокончателен вариант на списъка с образите, чийто автор е Б. Иванова.

Анализът на епиграфския материал е вероятно най-деликатната част от цялото издание. Сполучливо извлечените чрез него исторически данни отлично допълват и значително обогатяват цялостното проучване и интерпретация на светилището на Тракийския конник край Состра.

В **Глава VII** са разгледани откритите по време на разкопките монети (с. 141 – 188). Техният брой е 66. Определени са като дарствени приношения. Отнасят се най-общо към римската и късно-римската епохи. Най-ранната от тях е отсечена в началото на управлението на император Антонин Пий (139 г.), но според автора на тази част от изследването – С. Торбатов, нейното депониране трябва да се отнесе след средата на II в. Основание за това предположение е силното износване, което свидетелства за продължително участие в паричното обращение. Тази монета сочи най-вероятно и приблизителната дата на възникване на светилището. В действителност монетният материал очертава в общи линии и нормалното му функциониране до средата на III в. Отново на базата на монетите или по-скоро на тяхната липса, очертаваща категоричен хиатус в монетната среда от времето на Гордиан III до Галиен, е предположено временно замиране функциите на светилището по време на масираните готски нашествия от средата на III в. Според проучвателите култовото място споделя съдбата на военния лагер Состра, който по всяка вероятност излиза от функционална годност. Възстановяването и възобновяването на дейността му може да се отнесе още във времето на Галиен. Монетната серия очертава обитаване до самото начало на V в. (най-късните регистрирани емисии са от 400 – 402 г. и 395 – 408 г.). Авторът на тази част съвсем коректно отбелязва, че монетните находки не могат да дадат отговор на въпроса докога продължава нормалната култова дейност в светилището и кога започва тайното поклонничество пред неговите останки. Предположително края на съществуването му е отнесен към началото на седмото десетилетие на IV в. На това място (с. 157 – 166) е разгърната широка дискусия за възможностите на нумизматичния материал при установяване на горната хронологическа граница на съществуване на езическите култови места в тракийските земи. Застъпено е мнението, че в повечето случаи наличието на монети от края на IV и началото на V в. е свърхинтерпретирано и те не трябва да се свързват с нормалното и непрекъснато функциониране на светилищата до тази късна епоха. Тезата е подкрепена със сигурни данни от други светилища, в които голяма част от монетния материал, датирани след втората четвърт на IV в., лежи в „постсветилищен“ пласт и се свързва с почитане на руините на вече унищожено светилище.

Правейки равносметка за тази част от изследването, без възражение може да заключим, че прецизно и детайлно анализирани монети са позволили на проучвателите на светилището да уточнят в голяма степен долната и горната хронологически граници на съществуване, както и настъпилите сътресения по време на неговото съществуване.

В следващите глави (VIII – X) е обърнато внимание на останалите находки от светилището: Ст. Иванов – „Керамичен комплекс“; С. Торбатов – „Дребни находки“; Л. Нинов – „Животинските кости от светилището“. Без да се впускаме в подробности, ще отбележим, че и тези материали са разгледани с присъщата за проучвателския екип детайлност и прецизност. Макар и твърде фрагментиран и състоящ се едва от 187 фрагмента, керамичният комплекс от светилището е определен като принадлежащ към римската провинциална керамика, характерна за периода II – IV в. Част от керамиката е определена като продукция на керамичните центрове край Бутово и Павликени, а друга част като местно производство.

Дребните находки от светилището наброяват 38 предмета. Изследователите са на мнение, че нито един предмет не е принадлежал към светилищния култов инвентар и по тази причина тези находки са отнесени към две категории: предмети с утилитарно-функционален характер (клинове, гвоздеи, кабари от обувки) и вотивни дарове (оръжия, украшения, ключове и др.). Най-късните сред сигурно датирани паметници са отнесени към средата/третата четвърт на III в. Оттук се налага и изводът, че вотивите през късноримския период са предимно във вид на монети.

В последната глава е отделено специално внимание на придобитото по време на разкопките значително количество животински костен материал (248 броя). Останките са интерпретирани от проучвателите като извършени на място жертвоприношения или като депонирани в качеството им на дарове ловни трофеи. Прави впечатление, че едва 5% от костите се отнасят към представители на дивите животни (дива свиня и елен), а всички останали към домашните (говедо, овца, коза и свиня). Материалът и резултатите от неговия анализ са превъзходно илюстрирани в поредица от таблици и диаграми.

Длъжни сме да обърнем внимание и на **английския текст** на публикацията. Негови автори са трима души, които са превели дословно текста от български на английски език. В него се откриват дребни, но доста често допускани неточности, някои от които представляват отклонения от възприетата терминология на английски език. По всичко изглежда, че са игнорирани правилата от *Закона за транслитерация* и така местни названия са изписани неточно. Към това ще добавим, че в редица случаи тримата преводачи транслитерират по различен начин, а по отношение на самия превод лесно се забелязва разностилие. Дословното превеждане на сегашноисторическото време вместо замяната му с минало свършено със сигурност ще изненада владеещите английски език. Всички тези неточности отдаваме на *външното* изпълнение на тази, като цяло отговорна задача, както и на желанието в кратки срокове да се извърши много работа, за да бъдат публикувани своевременно резултатите.

Ще си позволим да отправим критика към още един аспект от публикацията, която може да отдадем отново на желанието за бързо обнародване на данните от проучването на тракийското светилище. Става въпрос за изготвения от „КартПроект“ ООД **картен материал**. „Най-подходящ“ пример за недобре извършена работа е картата на стр. 20 (обр. 6), върху която е сгрешен както линейният, така и числовият мащаб. Критики и препоръки може да бъдат отправени и към използваните условни знаци в легендата (която на въпросната карта дори липсва).

Няма да се спираме повече на тези наистина досадни подробности от иначе чудесната публикация. Отново подчертаваме, че посочените слабости са дело на *външни* за изследователския екип изпълнители. Убедени сме се, че тяхното допускане е в резултат на предоверяването към тяхната изработка, от една страна, а от друга на желанието на екипа да въведе в научно обращение резултатите от своите проучвания колкото се може по-бързо след проведените археологически разкопки.

Не беше възможно да не отбележим тези малки недостатъци на публикацията, които по никакъв начин не омаловажават труда и прецизността на авторския колектив по отношение качествено документирани процеса на проучване, анализа на материалите и публикуване на резултатите.

В заключение отново ще подчертаем, че светилището на Тракийския конник край Состра е сред малкото археологически проучени и цялостно публикувани култови места на най-популярното през римската епоха в Тракия местно божество. В тази връзка може категорично да определим като приносен характера на разглежданата двуезична публикация.